



РЕЦЕНЗІЇ

Грінченко Г.Г.

Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: Монографія. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.

Книга Г.Грінченко – це відповідь на питання, що постали перед істориками при осмисленні проблем Другої світової війни у вимірі колективних уявлень про цю подію. Ставлячи на меті аналіз чинників, за допомогою яких у публічному уявленні Федеративної Республіки Німеччини та Радянського Союзу впродовж повоєнних десятиліть формувалися й сприймалися різні версії пам'яті про примусових робітників, авторка солідаризується із важливою думкою Б.Степанова про те, що «інтерес до історії соціальної та історичної пам'яті [...], а також до способів їх трансляції дуже часто ставить під питання і самі принципи історичного знання, які сформувалися у класичній історичній науці. Це спонукає вчених не тільки переосмислювати вже створене ставлення до минулого, але також шукати нове обґрунтування того знання, що ними формується, [...] звертати увагу не на факти, а на їх інтерпретацію, бачити в історії перервність, котра обумовлена постійною роботою з переінтерпретації колективної ідентичності»¹.

У праці репрезентовано три площини такого переосмислення. Перша пов'язана із новим, сміливим, а звідси й дискусійним авторським розумінням того, за рахунок чого може бути розширено комплекс історіографічних джерел, якщо йдеться про аналіз політик пам'яті, та якими текстами й образами взагалі пишеться історія. Друга площина вміщує аналіз концептуальних підходів щодо визначення поняття, ролі та місця власне пам'яті у сучасних соціально-гуманітарних студіях. Третя визначається осмисленням створення й зміни образу оstarбайтерів на тлі широких внутрі- та зовнішньополітичних, гуманітарних і соціальних процесів у ФРН та СРСР.

Перший розділ монографії («Концепція історичної пам'яті та дослідження політики пам'яті в сучасних соціально-гуманітарних студіях») може видатися не обов'язковим у контексті заявлених у праці завдань. Однак уже перше наближення до розв'язання проблеми колективних уявлень щодо примусових робітників робить цей теоретичний розділ обов'язковим та необхідним. Г.Грінченко вдалося вибудувати логічну й розгалужену схему нарощування знань із проблеми дослідження пам'яті. Без перебільшення культовою фігурою (класиком) у цій темі був М.Гальбвас, піонерські праці якого стали набутокм наукової спільноти через десятиліття після його загибелі в Бухенвальді, вони до сьогодні залишаються стрижнем численних дискусій як однодумців та послідовників, так і критиків ідей відомого французького філософа та соціолога. Дотримуючись проблемно-хронологічного підходу, авторка послідовно аналізує праці П.Гаттона, Я.Ассмана, П.Коннертона, Н.Геді та Й.Елама, С.Крейна, А.Конфіно, Дж.Оліка, Д.Тоша, Д.Шектера й багатьох інших науковців, теоретиків і практиків досліджень пам'яті.

Ставлячись до своїх попередників із певним пієтетом, Г.Грінченко слушно супроводжує історіографічний аналіз роздумами, коментарями та зауваженнями. Однак, на жаль, вона майже не визначається із власним інструментарієм. Авторка не досить чітко артикулює, який саме теоретичний підхід є методологічним підґрунтям дослідження, не дає власного визначення понять «колективні уявлення», «політики пам'яті», «офіційні дискурси» тощо. Недостатньо чітко поясненими виглядають і методи роботи із різними видами текстів. Це досить несподівана вада монографії, оскільки Г.Грінченко є знаним фахівцем, теоретиком та, що важливо, практиком аналітичних і польових розвідок із визначення місця пам'яті про війну в колективних уявленнях. У своїх численних працях² вона завжди чітко визначає теоретичні рамки дослідження, репрезентує авторську логіку використання термінів, пояснює й уточнює своє бачення понять, які мають численну кількість трактувань та версій у вивченні пам'яті. Незважаючи на це прикре упущення, котре можна пояснити хіба що винятковою делікатністю Г.Грінченко щодо своїх попередників, перший розділ монографії – це важливий аналітичний текст, який має неабияке, у тому числі й самостійне, значення, оскільки для багатьох сучасних вітчизняних науковців може прислужитися запрошенням до царини досліджень, котрі без перебільшення формують актуальне історієписання.

Другий розділ праці присвячено аналізу процесів формування офіційного уявлення щодо оstarбайтерів у Федеративній Республіці Німеччині в часи «холодної війни». На його початку авторка порушує важливе і певною мірою очевидне питання про те, чи всі німці знали про наявність феномена «примусової праці», чи всі вони її схвалювали та користувалися нею, а також чи було їм відомо про присутність на території райху «східних невольників»? Аналізуючи різні за походженням джерела, Г.Грінченко фіксує не тільки факт загального знання про підневільну робочу силу зі Сходу, але процес формування «теоретичної бази», а з тим і колективних уявлень щодо використання у господарстві праці примусових робітників. Орієнтуючись на пропагандистські пояснення керівництва Третього райху й практичні рекомендації щодо експлуатації оstarбайтерів, пересічні німці свідомо, повсюдно та досить системно користувалися працею невольників, не вбачаючи у цьому ані дискомфорту, ані докорів сумління. Ба більше, дослідниця аргументує, що внаслідок системних заходів нацистської держави щодо формування колективних уявлень звичайні німці вважали правильною і навіть моральною участь оstarбайтерів у господарській праці – адже вони, мовляв, замінили на робочих місцях тих, хто пішов звільняти світ від жаків комунізму.

У монографії показано, що колективні уявлення німців про можливість/вигідність/моральність використання праці невольників змінювалися. Це дало підстави авторці запропонувати власну періодизацію політики пам'яті у ФРН та визначити змістове наповнення кожного з її етапів. Г.Грінченко вдало визначила, як завдання нацистської держави були оформлені у слова, гасла, практичні рекомендації й ідеологічні настанови. Дослідниця вміло реконструює розглядувані нею тексти, котрі вміщували такі тези влади щодо оцінок примусової праці, які послідовно і системно заперечували попередні. Справедливим є висновок авторки про те, що зміщення акцентів – від оцінки ролі примусових робітників як тих, хто має допомогти німецькому народові у боротьбі із більшовизмом (1942 р.), до таких, що «свідомо створюють терористичні й бандитські угруповання» (1944 р.), – залежало від подій на фронтах Другої світової війни, а також від внутрішньої ситуації в Німеччині.

Цілком слушним та виправданим з погляду аналізу є детальний сюжет про різні сценарії виживання оstarбайтерів у 1944 – на початку 1945 рр. Загальновідоме й загальновизнане сприйняття примусових робітників як жертв гітлерівської машини наштотується на представлені в тексті монографії факти кримінальних злочинів, що їх скоювали збігли чи звільнені союзниками невольники. Г.Грінченко доходить висновку, котрий суперечить усталеній і дещо міфологізованій картині страждань оstarбайтерів та руйнує застиглу схему традиційних колективних уявлень про «невинних наших» і «винуватих німців»: «На цьому тлі не викликає здивування, що загальне ставлення німецького населення до ді-пі, переважну більшість яких становили саме примусові робітники, було вкрай поганим, а їх репутація – дуже низькою та зведеною саме до підвищеної кримінальності. Після зайняття німецьких територій союзницькими військами правопорушники ді-пі ставали недоторканими для, власне, німецького правосуддя, що породжувало у населення уявлення про їх безкарність і спричинені цим страх та бажання помсти» (с.105).

Послідовно виокремлюючи етапи формування політики пам'яті у Західній Німеччині, дослідниця зосереджує увагу на проблемах, котрі випали із сучасного уявлення щодо оstarбайтерів. Так, у розділі, присвяченому аналізу перших заходів щодо монетаризації пам'яті (відбиття почуття провини у грошовому виразі), Г.Грінченко акцентує увагу на тому, що поняття «жертви» наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. не було зрозумілим та сприйнятим усіма учасниками подій одночасно. У легітимних дискурсах союзників центральною постаттю виявились євреї як безневинна жертва нацизму. В поглядах радянської влади такими стали комуністи – учасники руху Опору. Процес утворення ФРН призвів до намагання легітимації ще однієї групи жертв війни – німецького народу, котрий «постраждав від бомбардувань, кого вигнали з місць постійного перебування чи насильно переселили» (с.115).

Питання про те, хто ж є жертвами війни, було доволі гарячим. Градус проблеми в означений період підвищувався не так моральними й емоційними чинниками, як суто прагматичним намаганням отримати компенсації. Авторка підкреслює, що йшлося не про повноцінне відшкодування матеріальних і моральних збитків, а про застосування таких компенсаційних механізмів, котрі б допомогли вирішити нагальні питання, пов'язані із забезпеченням їжею, житлом, коштами, транспортом для

повернення на Батьківщину. Усі ці процеси Г.Грінченко слушно називає «першими заходами монетаризації пам'яті», стверджуючи, що невірники за таких обставин опинились «між дискурсами пам'яті». Уявлення про них межувало на грані між «забутими жертвами війни», визнаними жертвами та жертвами, які, не очікуючи допомоги, удалися до ситуативної (іноді й мародерської) помсти. Так, зауважує дослідниця, «накреслилися тенденції, що визначили загальну специфіку повоєнного компенсаційного дискурсу, за яким упродовж багатьох років західні примусові робітники залишалися виключеними з більшості компенсаційних програм, а примусові робітники зі Східної Європи взагалі не мали можливості претендувати на будь-яке відшкодування з боку Німеччини» (с.116).

Із максимальним рівнем делікатності та слушної неупередженості авторка проаналізувала масив історіографічних джерел, котрі засвідчують небажання німців рішуче розривати із минулим Третього райху. Воно, як виходить із дослідження Г.Грінченко, не було активним чи протестним. Прагматичні завдання нормалізації життя, прагнення стабільності й відчуття себе переможеними стали підґрунтям витіснення із суспільної свідомості злочинів нацистського режиму та власної причетності до них. Ба більше, німці сприймали себе самих як чи не головних жертв війни. І такому самоусвідомленню чимало посприяв вихід друком численних спогадів солдат вермахту, військовополонених, мирного населення, що зазнали страждань унаслідок дій радянської армії. Весь цей масив документів уведений у вітчизняний науковий обіг уперше.

Проблема проговорювання й осмислення колективної відповідальності наприкінці 1940-х – у 1950-х рр. виявилася радше винятком, аніж правилом. Сама постановка питання про це, спокутування гріхів у працях К.Ясперса, протестантського теолога К.Барта, промовах першого президента ФРН Т.Гойса досить мирно «співіснувала» із широким обговоренням публікацій про страждання самого німецького народу.

Відомо, що у ґрунтовних наукових дослідженнях, котрі сфокусовані на головному предметі, завжди проявляється «побічний ефект» – окреслення тих сюжетів та тем, які не входять у стратегічні завдання автора, але не можуть не бути визначеними, оскільки ними формується історичне тло, причинно-наслідкові зв'язки й логіка подій, зокрема створення політики пам'яті. Слід визнати, що таких «просторів» у монографії чимало. Так, із нових методологічних позицій акцентується проблема жертви, зокрема Другої світової війни, у політиках пам'яті. Хто є нею? Як формується її образ? Чи збігається самовідчуття учасників подій із «місцями пам'яті» про них? За яких обставин жертва може стати месником чи навіть катом, і чи залишається вона за цих обставин, власне, жертвою?

Не менш цікавою є й інша «побічна проблема», що її зафіксовано у праці. Це провина німецького народу та її фіксація в колективних уявленнях нації. У книзі двох психоаналітиків із ФРН – А. та М. Мічерліхів «Нездатність до скорботи»³, яка вийшла друком у 1967 р. та спричинила неабиякий інтелектуальний скандал у країні, проаналізовано психологічні чинники відмови німців від визнання відповідальності за Другу світову війну. Утім, зрозуміло (і в монографії це підкреслюється), що були також інші фактори, пов'язані, наприклад, з економічною, внутрі- та зовнішньополітичною ситуаціями. У молодих не було індивідуального досвіду війни, і їхні колективні уявлення легко ставали частиною офіційного погляду, тим більше, що він після амністії 1949 р. активно впроваджувався колишніми чиновниками нацистської держави.

Залишаючи роздуми про «побічні ефекти», погодьмося з авторкою у тому, що «нездатність до скорботи» взагалі призвела до того, що німці не жадали ані бачити своїх жертв, ані згадувати про них. Остарбайтери опинилися поза межами політики пам'яті та перейшли у простір бажаного для всієї нації забування.

Однак дослідниця наводить у тексті своєї праці аналіз великої кількості юридичних документів, котрі наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. унормовували певні питання, пов'язані із компенсацією деяким категоріям жертв, проблемами визначення розмірів і механізмів отримання відшкодування й т.ін. Авторка робить висновок про те, що перші кроки до визнання провини німецького народу все ж були зроблені, а підвалини для подальшого розгляду минулого закладені.

Аналізуючи наступні кроки щодо виявлення образу примусових робітників у колективних уявленнях німців ФРН, Г.Грінченко вводить у поле аналізу міжнародні угоди, які сприяли переміщенню акценту із «загальних державних репара-

цій» на виокремлення провини за примусове залучення до праці пересічних людей, котрі опинились у нацистському рабстві. Поняття відповідальності у цих угодах мало чітко визначений матеріальний зміст. Однак тривала «нездатність до скорботи» призвела до появи виправдувальних мотивів, які захищають колективну пам'ять через тезу про «тиск держави на промисловість» та знеособлюють носіїв провини, відсилаючи відповідальність на адресу абстрактних понять «нацистська ідеологія», «необхідність нових трудових відносин» тощо.

Зміна історіографічного (у широкому сенсі цього терміна) погляду, на думку дослідниці, відбулася на межі 1960–1970-х рр., коли тема провини стала однією з провідних, а аналіз минулого поступово перетворився на системну політику його подолання. Серед чинників, що зумовили революційний поворот у колективних уявленнях німецького народу, авторка називає зміну поколінь, у тому числі еліти, задання зовнішньополітичного курсу канцлера В.Брандта. Цей поворот не міг відбутися без визнання колективної відповідальності німців перед іншими народами світу. Свій внесок у зміну погляду зробили державні та міждержавні інституції, науково-дослідні (професійні й аматорські) центри тощо. «Пригадування» провини відбулось у появі численних документальних і художніх творів, акцій, публікацій із цієї проблеми. Окремий сюжет формування нової політики пам'яті – розвиток соціальної історії. Усі ці прояви нових колективних уявлень детально проаналізовано в монографії. Сумлінно відшукуючи у комплексі історіографічних джерел кінця 1960–1970-х рр. об'єкт свого дослідження – остарбайтерів, Г.Грінченко доходить невтішного висновку: У розпочатій наприкінці 1960-х рр. у західнонімецькому суспільстві зміні настроїв у сприйнятті, усвідомленні та пам'яті про націонал-соціалістичне минуле тема відповідальності за примусове залучення до праці цивільного населення окупованих країн була практично відсутньою – упродовж цієї «довгої хвили» подолання минулого у центрі уваги перебував голокост та визнання необхідності спокутування злочинів проти єврейського народу. «Інший голокост» – брутальна й нищівна «війна на Сході», злочини вермахту, терор проти цивільного населення зайнятих територій, у тому числі безпрецедентне за своїми масштабами вивезення мільйонів громадян на примусові роботи до Німеччини, – досить повільно усвідомлювався в категоріях національної провини та відповідальності» (с.152).

Цей висновок відкриває черговий простір для постановки нових наукових завдань. Свідомо чи несвідомо відмовляючись від сюжету про вплив політик пам'яті одних держав і народів на інші, дослідниці оминає тему про поштовх, що його колективні уявлення німців отримали від системної роботи в першу чергу ізраїльських, американських, польських, радянських, французьких істориків із формування історичної пам'яті про голокост, рівень впливу політики пам'яті про який значно перевищував рівні впливу всіх інших державних політик пам'яті. Держава Ізраїль не просто підтримувала погляд про надзвичайні страждання єврейського народу – вона вимагала визнання їх усіма можливими заходами, від політичних до освітніх та культурницьких. Провина за голокост поставала такою, яку неможливо спокутувати раз і назавжди, від неї неможливо відмахнутися, з нею треба навчитися жити катам, жертвам та всім народам, котрі вільно чи невольно опинилися серед учасників цих подій.

З одного боку, пам'ять про голокост відкрила «шлюзи пам'яті» про інших жертв нацизму. З іншого, – жодна держава, громадяни якої стали жертвами, не створила настільки потужної системи їх ушанування. А примусові робітники, нарешті, з'явилися у колективних уявленнях німців як жертви, що вижили, якимось улаштувалися (в тому числі й на Заході), а, отже, не вимагали постійних згадувань та не поставали як надто травматичний і болісний об'єкт пам'яті.

Авторка послідовно концептуалізує думку про те, що колективні уявлення про остарбайтерів, тривалий час залишаючись на межі забування, усе ж були пробуджені, але пам'ять (що підтримувалася науковими конференціями, дослідженнями, законодавчими актами) про них завжди співвідносились із різними питаннями – від дискусій про роль нацистської промисловості як чи не єдиного замовника на примусових робітників до сільського й комунального господарства, так само включених у систему споживання праці невольників; від проблеми економічної доцільності використання цих трудових ресурсів до сюжетів, пов'язаних із програмами державного відшкодування остарбайтерам матеріальних та моральних збитків. Г.Грінченко називає цю тенденцію, що стала провідною як у теоретичному полі гуманітарного знання у ФРН, так і у полі практичних заходів, «перетворенням вини на заборгованість».

Слід зауважити, що розділ, присвячений проблемі формування колективних уявлень щодо примусових робітників у Західній Німеччині, уявляється дуже значимим як з огляду на авторську концепцію щодо вивчення історіографічного доробку, так і, власне, уведенням у поле вітчизняної науки масиву текстів, котрих «не торкався погляд» дослідників. Не маючи змоги вступити в дискусію щодо «неперевіршеності» низки документів німецьких науковців, проаналізованих у монографії, слід зазначити, що названий розділ є простором для широкого термінологічного осмислення. І з огляду на це доцільно було чіткіше визначити, які терміни та поняття є запозиченими і введеними у науковий обіг із подачі європейських колег, а які є доробком Г.Грінченко й засвідчують можливості дослідниці формулювати та запроваджувати новий методологічний і понятійний апарат.

Третій розділ праці присвячено проблемі регулювання колективних уявлень про оstarбайтерів з офіційного радянського погляду. Маючи на меті «виявлення формального вибудовування образів примусових робітників, а також принципів відбору та атрибуції ключових значень, якими ці образи наділялися в контексті змінюваного під час війни та по її закінченні загального радянського дискурсу Великої Вітчизняної війни» (с.182), авторка свідомо й, на наш погляд, виправдано розширює (порівняно із попереднім розділом) об'єкт вивчення – окрім наукових текстів та законодавчих актів вона долучає до аналізу пропагандистські матеріали, листи, спогади, художні твори (у тому числі й кінофільми), візуальні джерела. Звісно, такий підхід до теми є інноваційним, а тому не може не викликати дискусії, зокрема про те, що є історіографією колективних уявлень. Як вона формується? Хто пише їх історію? Чи обмежується вона тільки спеціальним, фахово історичним знанням? Чи може тлумачитися розширено за рахунок аналізу інших способів зображення минулого?

Г.Грінченко впровадила нову методологію історіографічного аналізу, пропонує власну концепцію прочитання радянського дискурсу з урахуванням усіх його складових. Зрозуміло, що радянські політики пам'яті, на відміну від німецьких, є для авторки площиною очевидного, її власна пам'ять, як і її індивідуальні уявлення, її «досвід історії» формувалися, у тому числі, під впливом радянського дискурсу. Однак Г.Грінченко не піддається спокусі «загальновідомого». Їй удається відсторонитися від власного досвіду і послідовно відбудувати принципи та ключові значення, якими створювався у пам'яті суспільства образ примусових робітників.

Власне, ця відстороненість та детальна проробка джерельної бази дозволили авторці спростувати розповсюджене у пострадянські часи уявлення (досить тверде й навіть аргументоване тезами про «підступну антилюдську тоталітарну машину») про свідоме викреслення (аж до заборони) з героїчної теми про війну негероїчної пам'яті про примусових робітників.

Ще один важливий крок зроблено у площині розуміння різних способів та механізмів формування колективних уявлень у ФРН і СРСР. Причини різниці полягали, зокрема, у тому, що Радянський Союз був «країною-переможницею, яка врятувала світ від нацизму», а Федеративна Республіка Німеччини, навпаки, – його колискою, державою, у минулому котрої були людиноненависницькі плани щодо інших народів та нищівна поразка у війні. Однак цією позицією зазначена різниця не вичерпується. У країнах, політики пам'яті яких досліджуються у монографії, неоднаковими були очікування їх еліти щодо впровадження й розповсюдження певних загальних її правил. Більше того, у ФРН вони і не вироблялися. Тривалий процес розробки знання про жертви війни не потребував «уболівальників» – пересічних громадян. Протягом 1940–1960-х рр. ані керівництво Федеративної Республіки Німеччини, ані громадські інституції, ані наукові центри не опікувалися залученням спільноти до обговорення проблем провини.

У СРСР «правила пам'яті» вироблялися та розповсюджувалися від самого початку війни. Вони були цементуючим розчином, котрий скріплював суспільство, конструюючи ідеологічний світ⁴ пересічної радянської людини. Політики пам'яті були скеровані на кожного окремого індивіда, вони мали достукатися до його свідомості й увійти у неї як істинне знання. Звідси і різниця механізмів – колективні уявлення про примусових робітників у СРСР формувалися не на науково-логічному, а більшою мірою на художньо-інтуїтивному, емоційному рівні. Історія про оstarбайтерів, «невільників німецького рабства» писалася так, щоб її могла сприйняти кожна людина. Не спеціальні тексти, не експертні висновки, а плакати, вірші, пісні, кінострічки стали головними носіями радянських політик пам'яті щодо примусових робітників.

Г.Грінченко акцентує увагу на двох важливих позиціях. Перша полягає у тому, що образ оstarбайтерів у політиках пам'яті вже із 1942 р. формувався на тлі загального образу громадян СРСР як жертв нацистської окупації. Інша важлива думка, що її висловлює авторка, ґрунтується на твердженні, що формування образу примусових робітників здійснювалося в межах чіткого розподілу понять «свій – чужий», «герой – ворог», «свобода – рабство», «жертви – кати», «вітчизна – чужа земля», «люди – звірі» тощо. Радянський погляд не припускав жодного сумніву про те, чи були оstarбайтери жертвами (при тому, що військовополонені, громадяни, що перебували на окупованих територіях, у політиках пам'яті поставали не тільки як жертви, але і як зрадники, свідомі вороги). Авторка робить цілком слушний висновок про те, що контекстуального обрамлення добору, публічному проголошенню, художній візуалізації, історичному аналізу документів про примусову працю надавав концепт про героїчний опір радянського населення нацизму.

Сюжет про можливість/неможливість впливів політик пам'яті СРСР та ФРН на примусових робітників залишається поза межами інтересу Г.Грінченко. Проте певні підстави для введення його у простір аналізу в тексті монографії є. Так, авторка проаналізувала ключові механізми створення образу оstarбайтерів, котрих було репрезентовано, зокрема, у радянській кінострічці режисера М.Ромма «Людина №217». Дослідниця називає цей фільм «шедевром візуального втілення конструйованого під час війни та поширюваного у перші повоєнні роки масового уявлення про примусову працю й примусових робітників, який увібрав у себе весь потенціал впливу образної наочної інформації» (с.203), та зазначає, що картина «здобула надзвичайно високу оцінку міжнародного рівня: 1946 р. в номінації «Режисура» М.Ромм став лауреатом 1-го міжнародного Каннського кінофестивалю» (с.203). Розуміючи, що можливості кінематографа взагалі й згаданого кінофоруму зокрема були не такими всеосяжними, якими вони стали на початку ХХІ ст., усе ж зазначимо, що стрічка «Людина №217» могла б сприяти поширенню радянського погляду щодо оstarбайтерів у повоєнній Європі, у тому числі у ФРН. Чи відбулося це? Чи мав місце «експорт радянських колективних уявлень», їх вплив на політики пам'яті німецького населення в період «холодної війни»? Чому мав/не мав місце зворотний вплив?

Г.Гусейнов із цього приводу зазначив, що «радянська пропаганда всіма силами приховувала від суспільства програму денацифікації в Західній Німеччині»⁵. А ось чому «непоміченою пройшла у радянський час ключова тема А. та М. Мічерліхів – травми, що сам собі завдає злочинець», чому короткий період «розрядки міжнародної напруженості», який супроводжувався в тому числі низкою зустрічей керівництва СРСР і Федеративної Республіки Німеччини, не був використаний обома країнами для спільного обговорення проблеми жертв війни – примусових робітників? Хто більше виявився неготовим та неспроможним визнати певні паралелі у сприйнятті минулого? Чи можна вважати таким намаганням публікацію в «Новом мире» 1973 р. (№2–6) роману Г.Белля «Груповий портрет із дамою» (у ФРН вийшов 1971 р.)? Він був одним із перших західнонімецьких письменників, котрий звернув увагу на долі військовополонених та оstarбайтерів. У його власній країні твір було сприйнято як провокацію, оскільки його центральними ідеями стали примирення із Радянським Союзом і визнання провини перед ним. Чи став цей роман або дискусія навколо нього частиною колективних уявлень у СРСР? Це та інші питання ще чекають на свого дослідника.

Слід зазначити, що розділ, присвячений радянським політикам пам'яті про примусових робітників, окрім цікавих і ґрунтовних висновків сповнений широким цитуванням дорогоцінних документів – пісень, листів, віршів, оповідань. Це цілком виправдано, оскільки таким чином створюється не тільки аналітичний, але й усеосяжний емоційний простір, в якому трагедія оstarбайтерів постає живою та надзвичайно болісною.

Висновок щодо місця примусових робітників в офіційному радянському дискурсі – «ніколи не «витиснутий», цей образ посів особливе місце в офіційному публічному дискурсі про війну. Звичайно, у пантеоні радянських героїв та учасників війни це місце було периферійним, проте – репрезентативним» (с.294) – є, на нашу думку, цілком доведеним і вірним. Як, власне, і загальні висновки, зроблені в монографії за результатами аналізу процесів формування та зміни колективних уявлень у політиках пам'яті ФРН і СРСР.

Праця Г.Грінченко не позбавлена вад. Окрім названих вище можна додати й такі. Створюючи суттєву новацію у тлумаченні способів та механізмів історієписання, послідовно і доцільно розширюючи джерельну базу історіографічного дослідження авторка не вербалізує свої винаходи ані у тексті розділів, ані у висновках.

Певні претензії є до формулювання назви монографії та визначення її хронологічних меж. Так, сумніви викликає поняття «холодна війна», котре бачимо у назві праці, оскільки дискусія щодо визначення її хронологічних меж триває. А, отже, змістове наповнення, проблема безперервності, початку і кінця цього періоду залишаються полем інтенсивного аналізу⁶. Визначаючи в тексті монографії хронологічні рамки як 1942–1991 рр., дослідниця дотримується історичної логіки: від виникнення феномена примусової праці до розпаду СРСР. Однак ця слушна щодо завдань монографії логіка суперечить поняттю «холодна війна». Ще одне зауваження стосується іменного покажчика, що конче необхідний для такої «заповненої» людьми (істориками, політиками, жертвами, пересічними громадянами) праці.

Попри зауваження, можна зазначити, що монографія Г.Грінченко становить собою цікаве, інноваційне та ґрунтовне дослідження, яке, з одного боку, викликає подальші роздуми стосовно теоретичних проблем із вивчення пам'яті про примусову працю оstarбайтерів і процесу формування колективних уявлень про них, а, з іншого боку, є неабияким внеском у збагачення сучасного історичного знання в концептуальному, фактологічному та історіографічному ракурсах.

¹ Степанов Б. Места истории в зеркале памяти // Отечественные записки. – 2008. – №4 (<http://www.strana-oz.ru/?numid=45&article=1704>).

² Грінченко Г.Г. Память о принудительном труде в нацистской Германии: опыт реконструкции // Военно-историческая антропология: Ежегодник, 2003/2004: Новые научные направления. – Москва, 2005. – С.352–364; *Её же*. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // Вторая мировая война в памяти поколений: Сб. науч. ст. – Краснодар, 2009. – С.9–42; Грінченко Г.Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.10. – Ч.І. – К., 2006. – С.14–21; *Її ж*. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно-історичних дослідженнях: до питання про теорію аналізу // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.11/12. – Х., 2008. – С.59–76; *Її ж*. Оstarбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Х., 2008. – С.7–20 та ін.

³ Mitscherlich M., Mitscherlich A. Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. – München, 1967.

⁴ Детальніше про концепцію ідеолого-герменевтичного світу див.: Барулин В.С. Российский человек в XX веке. Потери и обретения себя. – Санкт-Петербург, 2000. – 431 с.

⁵ Гусейнов Г. Язык и травма // Новое литературное обозрение. – 2008. – №94 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2008/94/gg14.html>).

⁶ Детальніше про це див.: Феномен «холодной войны» в международных отношениях XX века: итоги и перспективы исследования // Новая и новейшая история. – 2006. – №6. – С.73–100.

О.В.Стяжкіна (Донецьк)

Жванко Л.М.

Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.). – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.

У сучасній українській історіографії поява дослідження, присвяченого соціальним процесам у роки Першої світової війни, безумовно, є подією, оскільки гуманітарні проблеми в окреслений період усе ще потребують ґрунтовного опрацювання. Понад усе це стосується осмислення такого складного соціального явища, як біженство. Досі цю проблему було представлено, головним чином, публікаціями в наукових збірниках¹, сюжетами у дисертаційних роботах² та дослідженнях української регіоналістики³. Значним кроком у дальшому вивченні цього явища стала нова монографія Л.Жванко⁴. Ця книга – квінтесенція понад сорока публікацій авторки у вітчизняних і зарубіжних виданнях, кількарічної копіткої роботи зі збору та впорядкування значного масиву архівних документів, матеріалів періодичних видань, журналів засідань губернських і повітових органів самоврядування та ін.

Відтак, запропоноване дослідження – надзвичайно цікавий і, певною мірою, унікальний збірник документів з історії біженства Першої світової війни, де розміщено 250 уперше виявлених та введених до наукового обігу невідомих до цього часу історичних документів архівних документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України, державних архівів Житомирської, Дніпропетровської, Одеської,